

2013, Vol. 12,
No. 24

***Indywidualizm adolescenta a system
wspólnoty rodzinnej w perspektywie
psychologicznej***

STRESZCZENIE

Celem prezentowanych badań było przedstawienie płaszczyzny systemu rodzinnego jako obszaru styczności dwóch typów indywidualizmu – młodzieńczego oraz rodzicielskiego. We współczesnych czasach polska rodzina zmierza w kierunku modelu niezależności, który zakłada wysoki poziom autonomii wszystkich członków rodziny oraz nieznaczące relacje międzyludzkie. W badaniach podjęto próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie o kształtującą się w charakterystycznych dla XXI wieku warunkach relację otwartości i poszukiwania wsparcia przez adolescentów u rodziców. W badaniach wykorzystano metodę kwestionariusza wywiadu, za pomocą którego przebadano 172 osób (86 kobiet i 86 mężczyzn). Średnia wieku badanych osób wynosiła 43 lata. Średni wiek dzieci badanych rodziców zawierał się w granicach od 12. do 16. roku życia. Analizując zebrany materiał empiryczny, stwierdzono, że w dobie kryzysu spójności rodziny nadal w większości stanowi ona oparcie dla poszukującej siebie oraz koncepcji świata młodzieży. Zauważono występowanie zmiennych, cechujących rodziców i rodziny, które facylitują relację otwartości oraz poszukiwania wsparcia przez adolescentów. Należą do nich: wiek rodziców powyżej 40. roku życia, płeć żeńska oraz zamieszkanie na terenach miejskich. Pozostałe zmienne uwzględnione w badaniu (typ związku rodziców, liczba dzieci w rodzinie, poziom wykształcenia rodziców, sytuacja ekonomiczna rodziny) nie były istotne z punktu widzenia przeprowadzonych analiz.

→ **SŁOWA KLUCZOWE** – INDYWIDUALIZM, SYSTEM RODZINNY,
ADOLESCENCJA, WSPARCIE SPOŁECZNE

SUMMARY

Adolescent's Individualism and the Family Community System in the Psychological Perspective

The aim of the study presented was to show the plane of the family system as a contact area of the two types of individualism – adolescent's and parent's. In modern times, Polish family is moving towards the model of independence which assumes a high level of autonomy of all family members and meaningless interpersonal relations. The study attempts to answer the question about the relation of openness and seeking support by adolescents from their parents, characteristic of the 21st century conditions. The survey method was applied to examine 172 adults (86 women and 86 men). The average age was 43. The average age of the children ranged from 12 to 16. Analysing the collected empirical material, it was stated that in the era of the crisis in family cohesion, in most cases, family continues to be the source of support for young people seeking themselves and the concept of the world. The results obtained allowed us to show the existence of variables characterising the parents and the families that facilitate the relation of openness and seeking support by adolescents (including parents' age above 40, female gender, the place of residence in urban areas). Other variables incorporated in the study (type of parents' relationship, the number of children in the family, parents' educational level, the economic situation of the family) were not significant from the point of view of the analyses performed.

→ **KEYWORDS** – INDIVIDUALISM, FAMILY SYSTEM, ADOLESCENCE, SOCIAL SUPPORT

Wprowadzenie

Pojęcie indywidualizmu charakteryzuje współcześnie wiele obszarów społecznej rzeczywistości. Dominujące aktualnie liberalne, indywidualistyczne kultury w przeciwieństwie do będących w odwrocie kultur kolektywistycznych przyjmują pierwszeństwo potrzeb wolnych jednostek przed interesami grupowymi. Rodziny stanowiące podstawę większości społeczeństw coraz częściej na skutek silnego poczucia niezależności i odrębności osobistej poszczególnych członków stają się mniej spójne. Występujące z dużą intensywnością dążenie do zachowania własnych poglądów oraz realizowania indywidualnych celów przez jednostki tworzące rodzinę powoduje zmianę głębokich więzi emocjonalnych na system niezależnych stosunków międzyludzkich. W rezultacie

powyższego człowiek ma poczucie autonomii, ale także świadomość braku możliwości uzyskania wsparcia od najbliższych. Badacze problematyki rodzinnej w podejściu międzykulturowym określają powyższy typ rodziny modelem niezależności. Z prowadzonych w tym obszarze badań o charakterze interdyscyplinarnym wynika, że współczesna rodzina polska ewaluuje w kierunku funkcjonowania według zasad obowiązujących w modelu niezależności¹.

Do rozwoju rodziny, rozpatrywanej w aspekcie modelu niezależności, przyczyniły się niewątpliwie zmiany w jej funkcjonowaniu, wynikające z transformacji roli kobiety oraz procesów cywilizacyjnych, jak industrializacja oraz urbanizacja. Należy także zauważyć rolę myśli liberalnej w naukach społecznych i ekonomicznych.

Choć badacze podkreślają, że ewolucja małżeństwa i rodziny zachodzi na całym świecie, to zmiany w kierunku modelu niezależności przebiegają szybciej w krajach o wysokim wskaźniku dobrobytu, otwartych na przemiany społeczne, gdzie respektowane są prawa człowieka, równouprawnienie kobiet, dostęp do edukacji dla obu płci itp.². W krajach wolniej się rozwijających nadal utrzymuje się tendencja do funkcjonowania rodzin o charakterze tradycyjnym, gdzie istnieje wyraźny podział ról wyznaczony przynależnością płciową, preferowanie dużej liczby dzieci, przywiązanie do tradycyjnych autorytetów. Czynniki takie jak: ubezwłasnowolniające cywilizacyjne ubóstwo, zideologizowana polityka, religia, zhierarchizowane relacje między członkami rodziny oraz akceptowany w danej społeczności historyczny model rodziny wpływają wzmacniająco na jej spójność.

Pozostaje otwartym pytanie, czy cena indywidualizmu w rodzinie nie przewyższa kosztów, jakie ponosi w związku z tym współczesny młody człowiek.

W rodzinie opisywanej za pomocą reguł modelu niezależności postulowany typ rodzicielstwa cechuje wysoki poziom autonomii. Polega on głównie na kształtowaniu u młodego pokolenia silnej potrzeby uniezależnienia się od innych, bez uwzględnienia poziomu

---

¹ Por. B. Harwas-Napierała, *Rodzina w kontekście współczesnych zagrożeń*, w: *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*, red. T. Rostowska, A. Jarmołowska, Warszawa 2010, s. 11-21.

² Por. Z. Tyszka, *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*, Poznań 2001, s. 35.

rozwoju dziecka. Relacje między rodzicami a potomstwem opierają się na kontaktach zbliżonych do partnerskich, nie stwarzając odpowiednich warunków do prawidłowego rozwoju osobowości dziecka. Zwykle rodzic nie stara się być autorytetem dla dorastającego człowieka, nie podejmuje się także udzielania mu często oczekiwanego wsparcia. Charakterystyczne dla tego modelu rodziny dążenie do szybkiego usamodzielnienia się dzieci znacząco skraca okres oddziaływania wychowawczego rodziny³.

W literaturze przedmiotu panuje zgodny pogląd, iż prawidłowo funkcjonująca rodzina posiada najlepsze warunki do udzielania wsparcia adolescentom, stanowiąc naturalne środowisko wychowawcze oferujące w bezpośredni sposób swój ogromny potencjał. Wsparcie społeczne z naukowego punktu widzenia pełni pozytywną psychologiczną funkcję. Polega ona głównie na znoszeniu destrukcyjnego wpływu czynników dezorganizujących zachowania i prowadzących do powstania pewnych zaburzeń w funkcjonowaniu somatycznym. Potwierdzeniem powyższej myśli są wyniki przeprowadzonych badań o charakterze longitudinalnym⁴, które pozwalają wnioskować, iż wczesne wsparcie środowiska rodzinnego udzielane adolescentom dodatkowo koreluje z pozytywnym przystosowaniem w późniejszym okresie życia oraz brakiem zaburzeń psychicznych młodego pokolenia⁵. Co więcej, już samo poczucie dostępności i możliwości otrzymania wsparcia rodzinnego prowadzi do zwiększenia elastyczności działania w obliczu stresu⁶.

---

³ Por. B. Harwas-Napierała, *Zmiany w funkcjonowaniu rodziny i ich konsekwencje dla rozwoju rodziców*, w: *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*, red. B. Harwas-Napierała, Poznań 2003, s. 11-25.

⁴ Badania longitudinalne (podłużne) mają na celu badanie tych samych osób na przestrzeni długiego okresu czasu. Ideą tych badań jest zaobserwowanie rozwoju, zachowania, zachodzących zmian u badanych osób. Badania te mają charakter całościowy, co oznacza, że badacz bada i analizuje szeroki zakres zmiennych (cech, zachowań, zdolności) u badanych osób. Por. M. Przetacznik-Gierowska, *Metodologiczne problemy badania procesów rozwoju*, w: *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, t. I, red. M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, Warszawa 2002, s. 240-252.

⁵ Por. P. McC. Miller, C. Lloyd, *Social support and its interactions with personality and childhood background as predictors of psychiatric symptoms in Scottish and American medical students*, „*Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*” 1991, nr 26, s. 171-177.

⁶ Por. N. Garnezy, A.S. Masten, A. Tellegen, *The study of stress and competence in children: A building block for developmental psychopathology*, „*Child Development*” 1984, 55, s. 97-111.

Człowiek znajdujący się w okresie adolescencji⁷, przypadającym na wiek od 10 do 20 lat, jest szczególnie narażony na występowanie różnego rodzaju zaburzeń. Głównie jest to rezultatem dokonującej się w tym czasie dużej liczby znaczących zmian, o wieloaspektowym charakterze, które w efekcie kończą dzieciństwo, powodując stopniowe stawanie się osobą dorosłą. Zachodzące przemiany dotyczą trzech sfer funkcjonowania człowieka: fizjologicznej, społecznej i psychicznej. Psychologowie badający psychikę dorastającej jednostki zwracają uwagę na pojawiający się w tym okresie wyraźny konflikt między potrzebą samodzielności, indywidualizmu a lękiem przed odpowiedzialnością wynikającą z podejmowanych decyzji oraz wyborów⁸. Młodzież rozwiązuje ten problem w zróżnicowany sposób. Przejmuje decyzje znaczących dla niej osób dorosłych, na próbę podejmuje swoje, może także dokonywać przypadkowych wyborów. Obserwuje się także przeciwne do wymienionych formy zachowań adolescentów będące wyrazem lęku przed odpowiedzialnością. Należy do nich między innymi postawa konformistyczna. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, że indywidualizm i samodzielność są dla adolescentów równie atrakcyjne, co obciążające psychicznie.

Płaszczyzna systemu rodzinnego stanowi obszar styczności dwóch podsystemów rodzinnych, tj. dzieci i rodziców. Rodzina w modelu niezależności z jednej strony kształtuje tożsamość młodego człowieka, akceptując jednocześnie jego dążenia do autonomii i indywidualizmu, zaś z drugiej strony cechuje się niską spójnością wynikającą z wysokiego poziomu egocentryzmu dorosłych członków. Nadmierny indywidualizm rodziców dorastającego dziecka zdecydowanie nie tworzy korzystnych warunków do jego rozwoju. Przyjmuje się nawet, że ma charakter zagrażający, narażając go potencjalnie na doświadczanie charakterystycznych dla okresu adolescencji zaburzeń, takich jak: irracjonalność w zakresie odżywiania, alkoholizm, narkomania, uleganie negatywnym subkulturom czy skłonność do samobójstw. Rodzina ma bowiem przypisane określone funkcje, których prawidłowa

---

⁷ Adolescencja – wyraz pochodzący z łaciny (*adolescere* – wzrastać do dojrzałości), czas przemian w życiu człowieka, które prowadzą z dzieciństwa do dorosłości. Por. I. Obuchowska, *Adolescencja*, w: *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, t. II, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Warszawa 2009, s. 159-196.

⁸ Por. I. Obuchowska, *Psychologia rozwojowa dla rodziców. Okres dorastania*, Warszawa 1983, s. 81-88.

realizacja stanowi predyktor jej dobrego funkcjonowania. W literaturze przedmiotu funkcje rodziny są ujmowane w sposób heterogeniczny. Poszczególni badacze podają różną ich liczbę, pewne funkcje są wymieniane przez jednych autorów, inne pomijane. Używa się także odmiennych terminologii. Dlatego też to zagadnienie nie będzie tu szerzej omawiane. W niniejszej pracy przyjęto klasyfikację zaproponowaną przez Teresę Rostowską⁹, w której autorka wyróżniła następujące funkcje rodziny: prokreacyjną, opiekuńczo-wychowawczą, socjalizacyjną, edukacyjną, emocjonalno-ekspresyjną oraz ekonomiczną.

Według Marii Ziemskiej (1979), jeżeli rodzina nie wypełnia należycie którejs z przypisanych jej funkcji, to w jakimś stopniu ogranicza zakres swojego działania i wtedy jest określana mianem dysfunkcjonalnej¹⁰. Każda dysfunkcjonalność¹¹ rodziny wpływa zarówno na wszystkich jej członków, blokując ich potrzeby, które nie mogą być w pełni zaspokajane, jak i pośrednio na społeczeństwo, jeśli określona dysfunkcjonalność powtarza się częściej. W świetle powyższego nadmierny indywidualizm dorosłych członków rodziny prowadzi do niewywiązywania się rodziny z realizowania przypisanych jej zadań.

Można się zatem zastanowić, czy pojęcie indywidualizmu rozpatrywane w perspektywie rozwoju młodego człowieka ma jednoznacznie negatywną konotację.

Osoba, która mówi o sobie, iż jest indywidualistą, zazwyczaj jest uważana przez społeczeństwo za wyalienowanego egoistę, który nie interesuje się nikim poza sobą. Czy to na pewno jest prawda?

Indywidualizm zakłada, że każdy ma prawo do własnego życia. Indywidualizm wymaga odwagi bycia sobą, co oznacza życie według własnych przekonań, nawet jeżeli będzie budziło to

---

⁹ Por. T. Rostowska, *Psychologiczne aspekty edukacyjnej funkcji rodziny*, w: *Rodzina – rozwój – praca. Wybrane zagadnienia*, red. T. Rostowska, J. Rostowski, Łódź 2002, s. 83-90.

¹⁰ Por. M. Ziemska, *Rodzina a osobowość*, Warszawa 1979, s. 45-56.

¹¹ Dysfunkcjonalność rodziny może być całkowita bądź częściowa. Dysfunkcjonalność całkowita oznacza, że wystąpiło kompletne niepowodzenie w realizacji zadań rodziny, w związku z czym muszą ją w tym zastąpić inne osoby czy instytucje. Dysfunkcjonalność częściowa jest natomiast związana z trudnościami w realizacji niektórych funkcji, np. emocjonalnej, wychowawczej. Por. J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku: niepokoje i nadzieje*, Białystok 2000, s. 60-74.

brak zrozumienia w otoczeniu, a nierzadko narażało na śmieszność. Indywidualista to człowiek, który nie zabiega o akceptację żadnej grupy społecznej czy subkultury. W relacjach z ludźmi nie poświęca się dla innych, ale też nie wymaga poświęcenia ze strony otoczenia dla zaspokojenia swoich celów. Indywidualizm wymaga siły charakteru oraz sprecyzowanych przekonań. Dążenie i postępy w indywidualizacji własnej osoby są uzależnione od skuteczności dotychczasowych zachowań. Jednostki o silnej osobowości, dominujące w środowisku (także rodzinnym), zmierzają do zwiększenia zakresu swej niezależności. Jednostki o słabszej osobowości, częściej narażone na porażki, wykazują większą skłonność do funkcjonowania w grupach.

Człowieka znajdujacego się w okresie adolescencji cechuje silna potrzeba indywidualizmu, wspierana przez proces poszukiwania tożsamości. Irena Obuchowska¹² przypuszcza, że w intensywności i sposobie poszukiwania własnej tożsamości wyrażają się nie tylko indywidualne cechy osobowości dorastających, ale również ich relacje interpersonalne z rodzicami. W badaniach przeprowadzonych przez Urie Bronfenbrennera stwierdzono, że dorastający chłopcy, którzy podkreślali doniosłość takich postaw jak przywództwo i odpowiedzialność, opisywali swoich rodziców jako osoby bardziej kochające i wspierające niż dorastający zajmujący niższe pozycje w tej charakterystyce¹³.

W okresie dorastania rodzice nie są już postrzegani tak bezrefleksyjnie jak do tej pory. Młodzi ludzie mają do nich stosunek bardziej realistyczny, ambiwalentny, a nierzadko przekorny. Wiąże się to z poszukiwaniem przez adolescentów nie tylko autonomii, ale także z zachodzącym procesem indywiduacji. Polega on na uwalnianiu przez młodzież swych postaw i przekonań od poglądów oraz opinii rodziców, co zwykle prowadzi do braku zgody między pokoleniami, określanej mianem konfliktu międzypokoleniowego. Psychologowie określają sytuację rodziny z nastolatkiem jako „podwójnie ambiwalentną”, bowiem dążenia młodej jednostki i rodziców są często przeciwstawne. Intraindywidualne konflikty łatwo prowadzą do dysharmonii o charakterze

---

¹² Por. I. Obuchowska, *Psychologia rozwojowa dla rodziców. Okres dorastania*, dz. cyt., s. 81-88.

¹³ Por. U. Bronfenbrenner, *Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives*, „Developmental Psychology” 1986, nr 22, s. 723-742.

interindywidualnym. Jak wskazują wyniki wielu badań, pomimo występowania różnicy zdań między rodzicami a młodzieżą dorośli nadal pełnią ważną funkcję w życiu młodych ludzi. Utrzymuje się między nimi pozytywna więź, a wielu badaczy podkreśla, że przejawia się ona silniej w relacjach między adolescentami i matkami niż ojcami¹⁴.

Prawidłowa jakość wspierających więzi rodzinnych jest niezwykle cenna z perspektywy psychicznego rozwoju młodzieży. Potrzebuje ona bowiem pomocy oraz wsparcia przy poznawaniu siebie, a także przy ocenie dokonywanych wyborów. Pomoc ta powinna przybierać dwojaką formę: wsparcia społecznego oraz dostarczania wzorów osobowych, które wskazywałyby właściwe dla danej sytuacji zachowania. Rezultaty badań prowadzonych przez Richarda Balla¹⁵ pokazują, że wśród różnorodnych komponentów sieci społecznej większe znaczenie ludzie przypisują wsparciu emocjonalnemu niż aktualnej, konkretnej pomocy.

Prawidłowo funkcjonująca rodzina wspiera rozwój indywidualizmu młodzieży także poprzez zezwalanie na samodzielne podejmowanie decyzji oraz na doświadczanie ich skutków. Wielu rodziców, szczególnie wychowujących jedynaków, obawia się błędów swych dzieci i tłumi potrzebę niezależności oraz przejawy indywidualizmu. Warto pamiętać, że dorośli też nie są nieomylni i nie można uchronić dziecka przed wszystkimi negatywnymi doświadczeniami. Rodzice mogą natomiast wspierać młodzież, umożliwiając jej gromadzenie różnorodnych doświadczeń, i kształtować umiejętności radzenia sobie z sytuacjami życiowymi. Wynika to z faktu, że życie społeczne cechuje się tak wysoką złożonością, iż nie jesteśmy w stanie przewidzieć wielości możliwych sytuacji, które mogą się przydarzyć. Zatem cenne jest podmiotowe podejście rodziców do wychowania, kształtujące nowe kompetencje oraz dające możliwość poszerzania ich, wzmacniające w nim poczucie sprawstwa, wpływu

---

¹⁴ Por. I. Obuchowska, *Psychologia rozwojowa dla rodziców. Okres dorastania*, dz. cyt., s. 86.

¹⁵ Por. R.E. Ball, *Family and Friends: A Supportive Network for Low-Income American Black Families*, „Journal of Comparative Family Studies” 1983, nr 14, s. 51-65.

na zdarzenia zachodzące wokół niego, a także dające mu poczucie bezpieczeństwa oraz facylitujące kreatywny stosunek do rzeczywistości¹⁶.

Cel badań i problemy badawcze

Celem przeprowadzonych badań było określenie zmiennych, mających znaczenie dla relacji interpersonalnej, występującej między adolescentem a jego rodzicami. Specyficzny charakter badanej relacji był związany z poszukiwaniem przez młodzież wsparcia u rodziców. Dokonując operacjonalizacji pojęcia wsparcie społeczne, przyjęto, że składa się ono z sześciu komponentów, do których należą: intymność, wychowanie, społeczna integracja, wartość, przymierze oraz poradnictwo¹⁷. Założono, że sytuacja, w której dorastający rozmawia z rodzicem o swoich problemach, zawiera w sobie wyżej wymienione komponenty wsparcia społecznego. Współcześnie badacze zauważają tendencję rodzin do wyraźnego ulegania wpływom modelu niezależności. Relacja otwartości i wsparcia między członkami rodziny ulega redukcji. Celem badawczym było podjęcie empirycznych poszukiwań nad odpowiedzią na złożone pytanie badawcze: „Czy i w jakim stopniu adolescenty poszukują wsparcia społecznego poprzez dzielenie się swoimi problemami w kontaktach z rodzicami oraz jakie zmienne mają znaczenie dla tychże relacji?”.

W procesie badawczym podjęto próbę zweryfikowania następujących hipotez:

H1: Wiek rodziców ma znaczenie dla relacji poszukiwania wsparcia przez adolescentów. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że wraz z wiekiem rodzice reagują większą cierpliwością i otwartością na problemy młodego pokolenia.

H2: Płeć rodziców jest istotnym czynnikiem regulującym relację otwartości oraz poszukiwania wsparcia młodzieży u rodziców. Podkreśla się przewagę roli matki w tym zakresie nad rolą osoby ojca, bez względu na płeć dzieci.

---

¹⁶ Por. T.A. Wills, *Supportive functions of interpersonal relationships*, w: *Social support and health*, red. S. Cohen, S.L. Syme, New York 1985, s. 61-82.

¹⁷ Por. R.L. Weiss, *Relationship of Social Support and Psychological Well-being*, w: *The Modern Practice of Community Health*, red. H.C. Schulberg, M. Killilea, San Francisco 1982, s. 148-162.

H3: Typ związku rodziców ma znaczenie dla relacji otwartości i poszukiwania wsparcia przez młodzież. Rezultaty badań przeprowadzonych w tym zakresie pozwalają stwierdzić, że w rodzinach funkcjonujących w związkach sformalizowanych rodzic jest częściej dostępny emocjonalnie dla dziecka niż w związkach niesformalizowanych, gdzie rodzina jest konstruowana na nowo, co zwykle wiąże się z występowaniem dużej liczby konfliktów.

H4: Liczba dzieci w rodzinie decyduje o kształcie relacji otwartości i poszukiwania wsparcia u rodziców przez młodzież. Im większa rodzina, tym trudniej korzystać z zasobów rodzicielskich.

H5: Miejsce zamieszkania rodziców jest istotne dla poszukiwania wsparcia u rodziców przez dorastających. Wyniki badań w tym zakresie nie są jednoznaczne.

H6: Poziom wykształcenia rodziców odgrywa ważną rolę w komunikacji z adolescentami, związanej z otwartością i poszukiwaniem wsparcia. Zakłada się, że wyższy poziom wykształcenia warunkuje szerszą perspektywę cechującą spojrzenie rodzica na adolescenta, nie tylko jako na własne dziecko, ale także jako na człowieka wchodzącego w dorosłość, z czym wiąże się pełniejsze dostrzeżenie oraz rozumienie jego potrzeb.

H7: Jakość sytuacji ekonomicznej rodziny ma znaczenie dla konstytuowania relacji otwartości i poszukiwania wsparcia. Rodzice znajdujący się trudnej sytuacji materialnej są zwykle mniej dostępni emocjonalnie dla młodzieży niż rodzice nieposiadający problemów ekonomicznych.

Poza celem naukowym przeprowadzone badania miały określony także cel aplikacyjny – określić cechy rodziny i rodziców facylitujące kształtowanie relacji otwartości oraz poszukiwania wsparcia przez młodzież. Uzyskana w tym zakresie wiedza może w przyszłości stanowić podstawę pracy poradniczo-terapeutycznej z rodzinami borykającymi się z problemami w komunikacji z dorastającymi dziećmi.

Metoda badawcza

Podczas zbierania materiału empirycznego, będącego podstawą do przeprowadzonych analiz i wniosków, posłużono się metodą kwestionariusza wywiadu. Pozwoliła ona na zgromadzenie wielu informacji dotyczących dwóch istotnych dla autorki obszarów: danych demograficznych (wiek, płeć, miejsce

zamieszkania, typ związku, liczba dzieci, poziom wykształcenia oraz jakość sytuacji ekonomicznej) oraz danych prezentujących poglądy badanych osób dorosłych na kwestie relacji z dorastającym dzieckiem w swojej rodzinie.

Opracowując zgromadzony za pomocą kwestionariusza wywiadu materiał empiryczny, wykorzystano metodę zestawień procentowych oraz test niezależności Chi-kwadrat (χ^2). Szereg analiz statystycznych przeprowadzono przy użyciu programu komputerowego IBM SPSS Statistics 20.

Procedura badawcza

Badania przeprowadzono na terenie województwa łódzkiego w latach 2011-2012. Grupa badanych osób została dobrana w sposób incydentalny. W badaniach, które miały charakter indywidualny, zastosowano zasadę anonimowości oraz dobrowolnego uczestnictwa. Respondenci zostali poinformowani o celu badań. Na ogół chętnie decydowali się na udział w projekcie badawczym, który zrealizowano w ramach grantu naukowego przyznanego przez Komisję Wydziału Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego w 2011 roku.

Charakterystyka badanej grupy

W badaniach wzięło udział 200 dorosłych osób, posiadających dzieci w okresie adolescencji (średni wiek młodzieży zawierał się w granicach od 12. do 16. roku życia). Z uwagi na niedokładność wypełnienia niektórych rubryk w kwestionariuszu ankiety do analizy statystycznej zakwalifikowano wyniki 172 osób (86 kobiet i 86 mężczyzn). Średnia wieku badanych wynosiła 43,4 lat (min. 32 lata; maks. 57 lat; $\delta = 5,735$). Średni wiek badanych kobiet to 42,2 lata ($\delta = 5,611$), natomiast średni wiek mężczyzn to 44,7 lat ($\delta = 5,598$). Badani w 38,4% (66 osób) mieszkali w Łodzi, z mniejszych miast okalających Łódź pochodziło 28% osób (48 osób), zaś na wsi mieszkało 34% badanych (58 osób). W zdecydowanej większości osoby dorosłe biorące udział w projekcie naukowym funkcjonowały w sformalizowanych związkach małżeńskich – 74,4% (128 osób). W związkach niesformalizowanych żyło 25% badanych (44 osoby). Do

najczęściej prezentowanych modeli rodziny można było zaliczyć model z dwójką dzieci (41%) oraz z dzieckiem jedynym (38,4%). W grupie badanych osób najrzadziej występowały rodziny wielodzietne (troje i więcej dzieci) (21%). Średnia wieku młodzieży przy uwzględnieniu kolejności urodzin kształtowała się następująco: średnia wieku dzieci urodzonych jako pierwsze wynosiła 16,4 lat ($\delta = 3,858$); średnia wieku dzieci urodzonych jako drugie w kolejności wynosiła 15 lat ($\delta = 4,993$); średnia wieku dzieci urodzonych jako trzecie w rodzinie wynosiła 12 lat ($\delta = 4,971$); średnia wieku dzieci urodzonych jako czwarte w rodzinie wynosiła 14 lat ($\delta = 6,000$). Zadeklarowany przez badane osoby dorosłe poziom wykształcenia pozwala stwierdzić, iż domino wało wykształcenie średnie (42%). Podobne wartości procentowe charakteryzowały grupy osób z wykształceniem wyższym (30,2%) oraz podstawowym i zawodowym (27,9%). W zdecydowanej większości badani byli osobami aktywnymi zawodowo (86,6%), tylko 13,4% z nich nie określiło się w ten sposób. Mimo powyższego ponad połowa badanych (61%) określiła sytuację ekonomiczną swej rodziny jako „przeciętną”. Określenie sytuacji ekonomicznej swej rodziny jako „złej” nie wystąpiło wśród odpowiedzi udzielonych przez badane osoby. W percepcji 39% badanych sytuacja ekonomiczna rodziny została oceniona jako „dobra”.

Wyniki

W celu określenia zmiennych mających znaczenie dla relacji otwartości i poszukiwania wsparcia przez adolescentów u swych rodziców przeprowadzono szereg analiz statystycznych, w których uwzględniono następujące zmienne: wiek rodziców, płeć rodziców, typ związku rodziców (sformalizowany/niesformalizowany), liczbę dzieci w rodzinie, poziom wykształcenia rodziców, miejsce ich zamieszkania oraz jakość sytuacji ekonomicznej rodziny w percepcji badanych rodziców. Kolejno omówiono otrzymane rezultaty badawcze.

Wiek rodziców a relacja otwartości i poszukiwania wsparcia przez adolescenta

Analizując zmienną wieku rodziców w relacji do poziomu otwartości i poszukiwania wsparcia przez młodych ludzi, badaną grupę rodziców podzielono na dwie podgrupy. Pierwsza grupa porównawcza obejmowała osoby w wieku od 32 do 40 lat (36% wszystkich badanych), znajdujące się w okresie średniej dorosłości, natomiast druga grupa porównawcza rodziców obejmowała osoby powyżej 40 lat (64% wszystkich badanych). Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 1, rodzice powyżej 40. roku życia częściej określali się jako powiernicy problemów swoich dorastających dzieci w porównaniu z rodzicami z przedziału wiekowego 32-40 lat. Uzyskane wyniki cechowała istotność statystyczna. Tym samym pozytywnie zweryfikowano hipotezę pierwszą.

Tabela 1. Wiek rodziców a otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescentów

Badane grupy	Wiek 32-40 lat		Wiek powyżej 40 lat		χ^2	df	P
	L	%	L	%			
Otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescenta					16,318	4	,003
Tak	39	63	50	45,5			
Czasami	17	27,4	35	31,8			
Nie	6	9,6	25	22,7			
Ogółem	62	100	110	100			

Źródło: Opracowanie własne.

Objaśnienia do tabeli:

L – liczba osób udzielających odpowiedzi danej kategorii

% – procent osób odpowiedzi danej kategorii

Test (χ^2) – wartość testu Chi-kwadrat. Im wyższa wartość statystyki Chi-kwadrat (w tabeli o danych rozmiarach i próbie o danej liczebności), tym silniejsza zależność między zmiennymi ujętymi w tabeli.

df – liczba stopni swobody (*degrees of freedom*), związana z rozmiarem tabeli; $df = (\text{liczba wierszy} - 1) \times (\text{liczba kolumn} - 1)$.

p – istotność asymptotyczna (dwustronna) zawiera wielkość prawdopodobieństwa popełnienia błędu I rodzaju (polega on na odrzuceniu hipotezy zerowej testu, gdy jest ona prawdziwa), przy odrzucaniu

hipotezy o braku zależności. W badaniach przyjęto poziom istotności mniejszy od 0,05¹⁸.

Płeć rodziców a relacja otwartości i poszukiwania wsparcia przez adolescenta

Rozpatrując znaczenie płci rodzica w kwestii relacji otwartości z dorastającym dzieckiem, potwierdzono doniesienia badawcze dostępne w literaturze z tego zakresu, wskazujące większą rolę matki w tym zakresie niż ojca (tabela 2). Oznacza to, że w percepcji badanych rodziców dorastający częściej zwracają się do matek, poszukując u nich wsparcia, niż do ojców. W świetle testu Chi-kwadrat otrzymane rezultaty badawcze były istotne statystycznie, co potwierdza zasadność hipotezy drugiej.

Tabela 2. Płeć rodziców a otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescentów

Badane grupy	Matka		Ojciec		χ^2	df	P
	L	%	L	%			
Otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescenta					16,742	4	,002
Tak	56	65,1	33	38,3			
Czasami	23	26,8	29	33,7			
Nie	7	8,1	2,4	28			
Ogółem	86	100	86	100			

Źródło: Opracowanie własne.

Typ związku rodziców a relacja otwartości i poszukiwania wsparcia przez adolescenta

Badając relację otwartości i poszukiwania wsparcia adolescentów u rodziców, pod uwagę wzięto także typ związku, w którym funkcjonują. W analizie uwzględniono dychotomiczny podział na związki sformalizowane – małżeństwo (77,2%) oraz niesformalizowane (25%). Jak wynika z danych przedstawionych

¹⁸ Por. J.Górniak, J.Wachnicki, *SPSS for Windows*, Kraków 2000, s. 163-164.

w tabeli 3, typ związku rodziców nie miał dużego znaczenia dla dzielenia się nastolatka problemami z rodzicami ($\chi^2 = 7,568$; $df = 4$; $p = ,109$). Uzyskane rezultaty nie potwierdzają hipotezy trzeciej. Aby bliżej przyjrzeć się temu problemowi, należałoby przeanalizować szereg zagadnień związanych między innymi z poziomem konfliktowości rodzin, sposobami rozwiązywania przez nie problemów, określeniem etapu, na którym znajduje się rodzina funkcjonująca w związku niesformalizowanym, znajomością struktury rodziny itp. Jest to wieloaspektowe i złożone zagadnienie, które będzie poruszane w kolejnych badaniach.

Tabela 3. Typ związku rodziców a otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescentów

Badane grupy Otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescenta	Związek sformalizowany		Związek niesformalizowany	
	L	%	L	%
Tak	26	59	63	49
Czasami	8	18,3	44	34,5
Nie	10	22,7	21	16,5
Ogółem	44	100	128	100

Źródło: Opracowanie własne.

Liczba dzieci w rodzinie a relacja otwartości i poszukiwania wsparcia przez adolescenta

Badania wskazują, że im większa liczba dzieci w rodzinie, tym trudniej korzystać z zasobów, które oferują rodzice. Mają oni nadal tylko jedną parę rąk, oczu i uszu, a czas poświęcany dzieciom jest ograniczony¹⁹. Przyjęto, że może być to czynnik mający istotne znaczenie dla relacji otwartości i poszukiwania wsparcia przez adolescenta u rodziców. W wyniku przeprowadzonych badań nie

¹⁹ Por. R.W. Richardson, L.A. Richardson, *Najstarsze, średnie, najmłodsze*, Gdańsk 1999, s. 75-98.

stwierdzono takiej zależności ($c^2 = 7,754$; $df = 8$; $p = ,458$) (tabela 4). Hipoteza czwarta nie została potwierdzona w badaniach. Sytuacja ta może wynikać z wieku dzieci. Być może w rodzinach wielodzietnych część potomstwa jest już na tyle niezależna, że nie mieszka razem z rodzinami pochodzenia. Inne proponowane wyjaśnienie uzyskanych wyników badań może być związane z pomyślną adaptacją rodziców do funkcjonowania z liczną grupą dzieci i nabyciem umiejętności poświęcania każdemu z nich adekwatnej ilości czasu.

Tabela 4. Liczba dzieci w rodzinie a otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescentów

Badane grupy	Rodzina z dzieckiem jedynym		Rodzina z dwojgiem dzieci		Rodzina wielodzietna	
	L	%	L	%	L	%
Otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescenta						
Tak	35	53,1	34	48,6	20	55,5
Czasami	19	28,7	26	37,1	7	19,5
Nie	12	18,2	10	14,3	9	25
Ogółem	66	100	70	100	36	100

Źródło: Opracowanie własne.

Miejsce zamieszkania rodziców a relacja otwartości i poszukiwania wsparcia przez adolescenta

Kolejną rozpatrywaną zmienną mającą w założeniu znaczenie dla relacji otwartości i poszukiwania wsparcia adolescenta względem rodzica stanowiło miejsce zamieszkania. Badanych podzielono na trzy grupy z uwzględnieniem wyżej wymienionego kryterium. Pierwszą grupę stanowiły osoby zamieszkujące Łódź (38,4%), drugą grupę porównawczą tworzyły osoby z mniejszych miast okalających Łódź (28%), zaś trzecia grupa była złożona z badanych pochodzących ze wsi (34% osób). Uzyskane wyniki okazały się istotne w świetle testu Chi-kwadrat ($\chi^2 = 17,475$; $df = 8$; $p = ,026$). Oznacza to, że w percepcji badanych rodziców adolescentów z terenów miejskich, a szczególnie z miast graniczących z Łodzią, są bardziej w stosunku do nich

otwarci i nastawieni na dzielenie się problemami aniżeli dorastający pochodzący ze wsi. Można zauważyć, iż nastolatki pochodzące z dużego miasta stosunkowo częściej nie podejmują rozmów z rodzicami na temat swych problemów w porównaniu z młodzieżą z mniejszych miast i wsi. Powyższy rezultat potwierdza sensowność hipotezy piątej. Wyżej opisane rezultaty badawcze mogą się wiązać z wyższym poziomem anonimowości, który różnicuje środowiska miejskie i wiejskie. Być może rodzice zamieszkujący wieś przywiązują mniejszą uwagę do problemów adolescentów, przez co występuje u nich mniejsza gotowość do rozmów na ten temat, intuicyjnie wyczuwana przez młodzież, która w tej sytuacji nie szuka tak często wsparcia u rodziców jak młodzież pochodząca z terenów miejskich.

Tabela 5. Miejsce zamieszkania rodziców a otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescentów

Badane grupy Otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescenta	Duże miasto		Małe miasto		Wieś		χ^2	Df	p
	L	%	L	%	L	%			
Tak	35	53,1	29	60,4	25	43,1	17,475	8	,026
Czasami	15	22,7	15	31,2	22	37,9			
Nie	16	24,2	4	8,3	11	19			
Ogółem	66	100	48	100	58	100			

Źródło: Opracowanie własne.

Poziom wykształcenia rodziców a relacja otwartości i poszukiwania wsparcia przez adolescenta

Analizując znaczenie poziomu wykształcenia rodziców dla relacji otwartości z adolescentem, dokonano podziału badanej grupy dorosłych osób na trzy grupy porównawcze. Pierwsza grupa obejmowała osoby deklarujące poziom wykształcenia podstawowy i zawodowy (27,9% wszystkich badanych), druga grupa była złożona z osób legitymujących się wykształceniem na poziomie

średnim (42% wszystkich badanych), zaś trzecia grupa porównawcza była złożona z osób deklarujących wykształcenie na poziomie wyższym (30,2% ogółu). Uzyskane rezultaty badawcze nie wskazały istotnego statystycznie związku między poziomem wykształcenia a relacją otwartości i poszukiwania wsparcia przez adolescenta ($\chi^2 = 9,864$; $df = 8$; $p = ,275$). Hipoteza szósta nie została pozytywnie zweryfikowana w badaniach.

Tabela 6. Poziom wykształcenia rodziców a otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescentów

Badane grupy Otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescenta	Podstawowe i zawodowe		Średnie		Wyższe	
	L	%	L	%	L	%
Tak	18	37,5	40	55,5	31	59,6
Czasami	17	35,4	21	29,2	14	26,9
Nie	13	27,1	11	15,3	7	13,5
Ogółem	48	100	72	100	52	100

Źródło: Opracowanie własne.

Sytuacja ekonomiczna rodziny a relacja otwartości i poszukiwania wsparcia przez adolescenta

Ostatnią z rozpatrywanych zmiennych, mogących mieć potencjalnie znaczenie dla przebiegu relacji otwartości i poszukiwania wsparcia między młodzieżą a jej rodzicami, był poziom zamożności rodziny. Uzyskane w tym zakresie wyniki w świetle testu Chi-kwadrat nie były istotne statystycznie ($\chi^2 = 2,155$; $df = 4$; $p = ,707$). Hipoteza siódma nie uzyskała empirycznego potwierdzenia. Wyjaśnieniem powyższego może być fakt, że żadna z badanych osób nie wskazała, iż jej rodzina znajduje się w złej sytuacji materialnej. Zatem nie można mówić o niedostępności rodzica wywołanej stresem bezrobocia czy brakiem możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb egzystencjalnych (tabela 7).

Tabela 7. Sytuacja ekonomiczna rodziny a otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescentów

Badane grupy	Sytuacja ekonomiczna dobra		Sytuacja ekonomiczna przeciętna	
	L	%	L	%
Otwartość i poszukiwanie wsparcia przez adolescenta				
Tak	35	52,3	54	51,4
Czasami	22	32,8	30	28,6
Nie	10	14,9	21	20
Ogółem	67	100	105	100

Źródło: Opracowanie własne.

Wnioski

W perspektywie humanistycznej jedną z pierwszych potrzeb towarzyszących człowiekowi od chwili narodzin jest potrzeba akceptacji. Poszukując możliwości jej realizacji, ludzie stale podejmują zachowania, mające na celu osiągnięcie afiliacji²⁰. Przejawia się ona w niesłuchaniu silnej motywacji do życia w grupach społecznych, takich jak rodzina czy organizacje społeczne. Jak uważa David Myers, tego typu postępowanie jest warunkowane instynktem przeżycia, bowiem więzi społeczne niewątpliwie przyczyniły się do przetrwania oraz rozwoju naszych przodków²¹. Funkcjonowanie we wspólnocie wiąże się z pewnymi korzyściami, do których zaliczają się: doświadczanie poczucia bezpieczeństwa, redukcja stresu, wzajemność w świadczeniu sobie pomocy czy kolektywne spędzanie czasu. W opozycji do powyższego są argumenty, które w negatywny sposób określają życie w grupie poprzez między innymi konieczność wykonywania nieatrakcyjnych obowiązków, doświadczanie poczucia współzależności, zobowiązań wobec innych czy świadomość ograniczenia procesu samorealizacji. Analizując wszystkie argumenty zarówno „za” życiem w grupie rodzinnej, jak i „przeciw”, warto przybliżyć

²⁰ Por. A. Maslow, *Motywacja i osobowość*, Warszawa 2010, s. 62-76.

²¹ Por. D. Myers, *The funds, friends and faith of happy people*, „American Psychologist” 55, s. 56-67.

punkt widzenia Anthony'ego Giddensa²². Autor wskazuje, że nowoczesność działa destrukcyjnie na osobowość człowieka, zasypując wspólnotowość i związane z nią tradycje. Pojawiające się poczucie osamotnienia oraz braku bezpieczeństwa jest ceną, jaką jednostka płaci za zbyt szeroko rozwinięty indywidualizm, autonomię oraz otwarcie na zmianę.

W świetle uzyskanych rezultatów badawczych można uznać, że w dobie kryzysu spójności systemu rodzinnego w większości badanych rodzin rodzice nadal są źródłem wsparcia dla adolescentów. System wspólnoty rodzinnej, stanowiąc ostoję systemu społecznego, znakomicie radzi sobie zarówno z „modą” na indywidualizm, jak i kolektywizm. Wszelkie niedobory i nadmiary wpływów zewnętrznych właśnie w rodzinie najlepiej są amortyzowane oraz regulowane. Perspektywa psychologii rodziny pozostaje optymistyczna.

Choć jest to satysfakcjonujący wniosek, stale należy pamiętać o obecnej współcześnie tendencji do upodabniania się różnych modeli polskiej rodziny do modelu niezależności. Kult indywidualizmu i często skrajnie pojmowanej wolności zagraża potencjalnie proporcjom między procesami indywidualizacji oraz wspólnotowości na korzyść tego pierwszego. Rolą psychologów jest udzielanie pomocy rodzinom w osiągnięciu równowagi w zakresie dwóch opisanych powyżej biegunów autonomii. Może się ona wyrażać w inicjowaniu procesów pobudzających i mobilizujących ludzi do pomagania sobie. Budowanie spójności poprzez uświadamianie, że rodzina to miejsce pamięci, w którym konstytuuje się tożsamość kolejnych pokoleń oraz stwarzanie okazji do celebrowania wspomnień i doświadczeń rodzinnych, stanowi podstawę do tworzenia biograficznej tożsamości, a także tradycji rodziny.

---

²² Por. A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość, „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Warszawa 2001, s. 57.

BIBLIOGRAFIA

- Ball R.E., *Family and Friends: A Supportive Network for Low-Income American Black Families*, „Journal of Comparative Family Studies” 1983, nr 14, s. 51-65.
- Bronfenbrenner U., *Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives*, „Developmental Psychology” 1986, nr 22, s. 723-742.
- Garnezy N., Masten A.S., Tellegen A., *The study of stress and competence in children: A building block for developmental psychopathology*, „Child Development” 1984, nr 55, s. 97-111.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość, „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Górniak J., Wachnicki J., *SPSS for Windows*, Wydawnictwo SPSS Polska Sp. z o.o., Kraków 2000.
- Harwas-Napierała B., *Rodzina w kontekście współczesnych zagrożeń*, w: *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*, red. T. Rostowska, A. Jarmołowska, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2010, s. 11-21.
- Harwas-Napierała B., *Zmiany w funkcjonowaniu rodziny i ich konsekwencje dla rozwoju rodziców*, w: *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, red. B. Harwas-Napierała, Poznań 2003, s. 11-25.
- Izdebska J., *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku: niepokoje i nadzieje*, Wydawnictwo „Trans Humana”, Białystok 2000.
- Maslow A., *Motywacja i osobowość*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.
- Miller P. McC., Lloyd C., *Social support and its interactions with personality and childhood background as predictors of psychiatric symptoms in Scottish and American medical students*, „Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology” 1991, nr 26, s. 171-177.
- Myers D., *The funds, friends and faith of happy people*, „American Psychologist” nr 55, s. 56-67.
- Obuchowska I., *Adolescencja*, w: *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, tom 2, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 159-196.
- Obuchowska I., *Psychologia rozwojowa dla rodziców. Okres dorastania*, Wydawnictwo Nasza Księgarnia, Warszawa 1983.
- Przetacznik-Gierowska M., *Metodologiczne problemy badania procesów rozwoju*, w: *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, t. I, red. M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 240-252.
- Richardson R.W., Richardson L.A., *Najstarsze, średnie, najmłodsze*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1999.
- Rostowska T., *Psychologiczne aspekty edukacyjnej funkcji rodziny*, w: *Rodzina – rozwój – praca. Wybrane zagadnienia*, red. T. Rostowska, J. Rostowski, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki w Łodzi, Łódź 2002, s. 83-90.

- Tyska Z., *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2001.
- Weiss R.L., *Relationship of Social Support and Psychological Well-being*, w: *The Modern Practise of Community Health*, red. H.C. Schulberg, M. Killilea, Jossey-Bass Press, San Francisco 1982, s. 148-162.
- Wills T.A., *Supportive functions of interpersonal relationships*, w: *Social support and health*, red. S. Cohen, S.L. Syme, Academic Press, New York 1985, s. 61-82.
- Ziemska M., *Rodzina a osobowość*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979.